

Ewa Johnsson*

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Edukacja a sytuacja zawodowa młodzieży w Maroku. Zagrożenia i szanse?***

KEYWORDS

Morocco, education, labor market, youth, emigration

ABSTRACT

Ewa Johnsson, *Edukacja a sytuacja zawodowa młodzieży w Maroku. Zagrożenia i szanse?* [Education and the Occupational Situation of Youth in Morocco. Threats and Opportunities?]. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja* nr 2(20) 2021, Poznań 2021, pp. 375–389, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422, ISSN (Online) 2719-2717. DOI 10.14746/kse.2021.20.24

The aim of this article is to present the threats and opportunities in the fields of education and the professional situation of Moroccans, especially young people who both try to find their place on the local labor market and emigrate mainly to Western European countries, largely to France, Spain and Italy, seeking stabilization. The recent reforms and unilateral or multilateral initiatives of international consortia, governments, agencies, and non-governmental organizations operating globally and locally are a chance to create a most stable labor market for young people. Often these are micro-scale activities, but the activation and professional support on a micro scale may translate into the effects of improving quality on a macro scale, throughout the country. This article was prepared on the basis of international reports of OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development), UNESCO, EU national studies, articles and press reports as well as information on the home pages of institutions and organizations such as USAID (United States Agency for International Development) or NED (The National Endowment for Democracy).

* ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2560-7568>.

** Wszystkie tłumaczenia w tekście pochodzą od autora.

Wprowadzenie

Związki między dostępem do edukacji, poziomem piśmiennictwa, osiągnięciami edukacyjnymi a szansami na lokalnym i globalnym rynku pracy są bezsprzeczne. Relacja zwrotna między ekonomią a edukacją powinna zatem stanowić podstawę wyjątkowego namysłu w kontekście rozwoju danego kraju, lecz nie powinny być to jedynie debaty natury politycznej, ale poszukiwanie rzeczywistych rozwiązań lokalnych. Podstawą zawartych w tym artykule rozważań nad związkami pomiędzy edukacją a zatrudnieniem są raporty i opracowania przygotowane na zlecenie OECD, Banku Światowego czy UNESCO, raporty i opisy działań podejmowanych na rzecz młodzieży przez marokańskie i międzynarodowe organizacje, jak między innymi amerykańskie USAID (United States Agency for International Development) czy NED (The National Endowment for Democracy).

Królestwo Maroka, wieloetniczne i wielokulturowe państwo, na terenie którego koegzystują od wieków *Amazigh*, rdzenni mieszkańcy tego terenu z Arabami, ludnością pochodzenia żydowskiego, migrantami z rejonów Południowej Afryki i Bliskiego Wschodu oraz jeszcze innymi nacjami, poszukuje postkolonialnej (postprotektoralnej) tożsamości, w której uwarunkowania edukacyjne i dla edukacji odgrywają może nie wiodącą, ale zdecydowanie znaczącą rolę. Rządy i edukacyjni decydenci poszczególnych państw MENA¹ (Middle East and North Africa), w tym i Maroka, podejmują bowiem próby znalezienia jak najlepszych dróg poprawy sytuacji społecznej, ekonomicznej i jakości życia młodych Marokańczyków również na polach zatrudnienia i edukacji. Nie bez znaczenia – zarówno pozytywnego, jak i negatywnego – są działania inicjowane i prowadzone przez lokalne oraz międzynarodowe organizacje pozarządowe, jak też międzynarodowe agencje. Należy nadmienić, że w większości raportów konsorcjów, międzynarodowych agencji, ale i opracowań naukowych Maroko jest zestawiane z pozostałymi krajami MENA, a wskazane powyżej obszary problemowe są rozpatrywane zazwyczaj w kontekście regionalnym w opozycji do państw Europy czy państw zrzeszonych pod auspicjami OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development). Zestawienia te należy analizować z zastrzeżeniem, że zróżnicowanie pod wieloma aspektami państw w regionie tworzy odmienne uwarunkowania dla rynku pracy i edukacji w każdym z nich.

¹ Według Banku Światowego do ekonomicznego regionu MENA (Middle East and North Africa) zalicza się następujące kraje: Algieria, Bahrajn, Dżibuti, Egipt, Iran, Irak, Izrael, Jordan, Kuwejt, Liban, Libia, Malta, Maroko, Oman, Palestyna (Zachodni Brzeg i Gaza), Katar, Arabia Saudyjska, Syria, Tunezja, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Jemen. Zob. *Middle East & North Africa*, The World Bank, <https://data.worldbank.org/country/ZQ>, dostęp: 10.10.2021.

Zagrożenia – sytuacja edukacyjna i zawodowa marokańskiej młodzieży

Współczesne Maroko mimo nieustannego powolnego rozwoju nadal pozostaje miejscem, w którym młodzi ludzie, często posiadający dyplomy uniwersyteckie lub przygotowanie zawodowe, nie mają możliwości zdobycia adekwatnego, satysfakcjonującego i legalnego zatrudnienia, które pozwalałoby na godną egzystencję. Powyższa sytuacja niejednokrotnie skłania Marokańczyków do emigracji z nadzieją, że w kraju osiedlenia ich sytuacja społeczna i ekonomiczna ulegnie poprawie.

Dla nakreślenia specyfiki marokańskiego społeczeństwa warto w tym miejscu przytoczyć orientacyjne dane statystyczne dotyczące edukacji i uwarunkowań rynku pracy. Obowiązkowa edukacja w Maroku trwa 9 lat i rozpoczyna się w 6. roku życia. Według danych UNESCO wskaźnik alfabetyzacji w 2018 roku dla osób powyżej 15. roku życia wynosił 73,8%, w tym kobiet 64,6%. W przedziale wiekowym 15–24 lata wskaźnik ten sytuował się na poziomie 97,7%, w tym u kobiet wynosił 97,4%. Dla porównania, poziom alfabetyzacji wśród osób powyżej 65. roku życia obejmował zaledwie 34,1% populacji. W 2018 roku 6 884 539 Marokańczyków powyżej 15. roku życia zamieszkujących królestwo w stosunku do ogólnej populacji 36 472 000 pozostawało analfabetami, w tym w przedziale wiekowym 15–24 lata liczba ta wynosiła 134 010, w tym 75 010 kobiet².

Dane przedstawione przez Wysoką Komisję Planowania Maroka (Le Haut-Commissariat au Plan) dotyczące sytuacji na rynku pracy w drugim trymestrze 2021 roku wskazują, że w stosunku do drugiego kwartału 2020 roku poziom bezrobocia wzrósł i wyniósł 1 605 000 osób w skali kraju. Stopa bezrobocia w grupie wiekowej między 15. a 24. rokiem życia wynosi 30,8%, z czego wśród absolwentów 20,4%, w tym kobiet 15,9%³. USAID (United States Agency for International Development) natomiast podaje, że 80% osób pozostających bezrobotnymi w Maroku należy do przedziału wiekowego pomiędzy 15 a 34 rokiem życia⁴. W najnowszym opracowaniu Banku Światowego z 2021 roku, przygotowanym przez Gladys Lopez-Acevedo, Gordona Betchermana, Ayache Khellaf i Vasco Moliniego, poświęconym

² Morocco, *Education and Literacy, General Informations*, UNESCO 2019, <http://uis.unesco.org/country/MA>, dostęp: 06.10.2021, Morocco, *Education and Literacy, Illiterate Population*, 2018, <http://uis.unesco.org/country/MA>, dostęp: 06.10.2021, Morocco, *Education and Literacy, Literacy Rate*, 2018, <http://uis.unesco.org/country/MA>, dostęp: 06.10.2021.

³ *La situation du marché de travail au deuxième trimestre de 2021*, Le Haut-Commissariat au Plan 2021, Notes d'information, https://www.hcp.ma/La-situation-du-marche-du-travail-au-deuxieme-trimestre-de-2021_a2739.html, dostęp: 19.10.2021.

⁴ USAID, *Enhancing Youth Employability*, <https://www.usaid.gov/morocco/fact-sheets/employability-youth-enhanced>, 2020, dostęp: 18.10.2021.

identyfikowaniu ograniczeń charakteryzujących marokański rynek pracy, autorzy zauważają, że w ciągu ostatnich dwudziestu lat sytuacja gospodarcza Maroka polepszyła się, dochód na jednego mieszkańca uległ podwojeniu, poprawiły się wskaźniki alfabetyzacji, a wskaźnik ubóstwa obniżył do 1/3 poziomu z 2000 roku. Pomimo optymistycznych danych, tempo poprawy jakości na wyżej wymienionych płaszczyznach spada (Lopez-Acevedo i in., 2021: xi). Przedstawione dane i wskaźniki, choć mają charakter orientacyjny, wyraźnie pokazują, że zarówno na polach edukacji, jak też rynku pracy i zatrudnienia powinny zostać wprowadzone systemowe i zintensyfikowane oddziaływania mające na celu poprawę bieżącej sytuacji.

W ramach publikacji Banku Światowego i serii *Direction in development. Countries and Regions*, w 2018 roku zostało wydane opracowanie zatytułowane: *Morocco 2040. Emerging by Investing in Intangible Capital*. Jego autor Jean-Pierre Chauffour wskazuje na edukację jako kluczowy czynnik wpływający na rozwój kraju, argumentując za Klausem Schwabem, że wpływ na wzrost, konkurencyjność i innowacyjność ma nie kapitał, a zdolności, które można rozwijać i pobudzać dzięki właściwie zorganizowanej edukacji. Ponadto dla kraju rozwijającego się, jakim jest Maroko, najlepszym rozwiązaniem w zakresie działań edukacyjnych dla wzrostu gospodarczego będzie „dostosowanie istniejącej wiedzy do warunków lokalnych” (za: Chauffour, 2017: 225–226). Wspomniane wyżej warunki lokalne w przypadku Maroka tworzą złożoną, wielowątkową strukturę kulturowo-społeczno-gospodarczą, której rozwój i następnie poziom edukacji będą uzależnione od zrozumienia jej istoty również poprzez wymianę poglądów, doświadczeń i inicjatyw z lokalnymi interesariuszami. Należy też zauważyć, że bez poprawy sytuacji politycznej, gospodarczej i społecznej nie będą możliwe zmiany w poprawie jakości edukacji, a tym samym jej wpływ na rozwój kraju nie będzie znaczący.

Ponadto uwarunkowania historyczne, do których należą głównie procesy arabizacji, utworzenie na terenie Maroka protektoratów, francuskiego i w mniejszym zakresie hiszpańskiego, poszukiwanie narodowej tożsamości postkolonialnej, mającej swoje odzwierciedlenie między innymi w organizacji i prowadzeniu edukacji na różnych szczeblach w danym języku (arabskim, francuskim) czy wprowadzenie do szkół języka Berberów *Amazigh* tamazight (od 2011 roku) (Akinou, 2021), religia dominująca w Maroku, którą jest islam, oraz światowe tendencje neoliberalne i globalizacyjne (Johnsson, 2018: 123–141) są czynnikami dodatkowo determinującymi rozwiązania edukacyjne umożliwiające nabywanie kwalifikacji i kompetencji do podjęcia aktywności na rynku pracy przez młodzież, ale też powyższe aspekty wpływają na lokalną specyfikę tego rynku.

Zdaniem badaczy z wielu dziedzin brak zaspokojenia podstawowych potrzeb w miejscu zamieszkania jest w wielu wypadkach przyczynkiem do migracji w celu

poprawy jakości życia w różnych jego obszarach. Od wielu dziesięcioleci masowa emigracja marokańskich obywateli i migrantów z terenów Maroka, między innymi do Europy Zachodniej, ma wiele przyczyn, wśród których dominowały te o charakterze ekonomicznym. „Przemieszczanie się ludzi z Afryki Północnej do Europy – a dokładniej do niektórych ważnych krajów UE, takich jak Francja, Hiszpania, Belgia, Holandia i Włochy – przez długi czas było uważane za źródło bogactwa i pozytywnych zmian (zwłaszcza między latami 60. a 90.), ale teraz jest postrzegane jako zjawisko całkowicie negatywne. (...) od czasu ataków z 11 września na amerykańską ziemię dyskurs amerykański i europejski zaczął mylić migrację z radykalnym islamem i terroryzmem. W rezultacie postrzeganie migracji do, z i przez Maghreb opiera się mniej na względach ekonomicznych i społecznych, a bardziej na bezpieczeństwie” (Lahlou, 2018: 26).

Migracja może być również skutkiem szeroko rozumianych niskich osiągnięć⁵ edukacyjnych (*achivement, attainment*), jak i – paradoksalnie – zbyt wysokich osiągnięć edukacyjnych (*attainemnt*)⁶, przekładających się na brak szans zatrudnienia i stabilizacji na lokalnym rynku pracy. Podobną sytuację można zaobserwować w całym regionie państw MENA.

W 2005 roku Kabbani i Kothari (za: Poeschel, Levionnois, 2017: 74; Kabbani, Kothari, 2005) wskazali, że poziom bezrobocia wśród młodych mieszkańców krajów regionu Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej był najwyższy na świecie. W owym czasie w Maroku średnio przez trzy lata bezrobotnymi pozostawali zarówno młodzi ludzie z wykształceniem akademickim, jak i bez dyplomu wyższej uczelni (za: Poeschel, Levionnois, 2017: 74; Kabbani, Kothari, 2005). Globalna pandemia jeszcze pogorszyła i tak trudną sytuację w tym regionie.

Wydany w 2015 roku raport *Youth work in Morocco and youth participation projects at local level*, przygotowany przez EUROMED ze wsparciem finansowym Unii Europejskiej, zawiera dane wskazujące, że tylko 25% młodych Marokańczyków ukończyło szkołę średnią, natomiast 50% tamtejszej młodzieży nie podnosi

⁵ W literaturze przedmiotu rozróżnia się dwa obszary osiągnięć edukacyjnych: z j. angielskiego *achivement* – osiągnięcia mierzone testami i wyrażone w punktach lub stopniach, oraz z j. angielskiego *attainment* – osiągnięcia edukacyjne przekładające się na osiągnięcie jak najwyższego możliwego do zdobycia poziomu wykształcenia lub osiągnięcia pułapu odniesienia ustalonego wcześniej w jakiejś dziedzinie. W dalszej części tekstu w nawiasach okrągłych zostaną umieszczone odpowiednie określenia w języku angielskim, różnicujące zunifikowane w języku polskim pojęcie osiągnięć. Zob. np.: R.G. Ridker, *Determinants of Educational Achievement and Attainment in Africa, Findings from Nine Case Studies*, SD Publication Series Office of Sustainable Development Bureau for Africa Technical Paper, 1997 August, 62, Health and Human Resources Analysis for Africa Project, USAID, https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNACA323.pdf, dostęp: 20.10.2019.

⁶ USAID, *Enhancing Youth Employability*, <https://www.usaid.gov/morocco/fact-sheets/employability-youth-enhanced>, dostęp: 20.10.2021.

swoich kwalifikacji ani poprzez edukację, ani poprzez praktyki czy zatrudnienie. Paradoksalnie, w najgorszej sytuacji w zakresie możliwości zatrudnienia pozostają młode wykształcone kobiety mieszkające w miastach. Około 88% zatrudnionych młodych ludzi nie ma umowy o pracę (Snijder, 2015: 3). Niewykorzystany potencjał marokańskiej młodzieży rodzi w niej potężne frustracje i u wielu nie bez przyczyny potęguje marzenia o emigracji. Ponadto, biorąc pod uwagę zmienną, jaką jest płeć, sytuacja młodych marokańskich kobiet na rynku pracy zależy również od takich czynników, jak sytuacja rodzinna, szanse uwarunkowane środowiskowo i poziom własnych aspiracji (Mansuy, Werquin, 2018: 545–562).

Jak wspominają w rozdziale trzecim poświęconym edukacji autorzy raportu *Arab Human Development Report 2016 Youth and the Prospects for Human Development in a Changing Reality*: „Edukacja jest główną drogą do mobilności społecznej i ekonomicznej, lecz znaczna nierówność szans edukacyjnych podważa arabską umowę społeczną, w której państwo zapewnia przynajmniej równe szanse w edukacji” (Arab Human Development Report, 2016: 74).

Trudno więc mówić o realnym rozwoju, dobrostanie i adekwatnych osiągnięciach edukacyjnych w sytuacji utrudnionego dostępu do edukacji, uwarunkowanego licznymi czynnikami, takimi jak: zróżnicowanie geograficzne i ekonomiczne, wykluczenie społeczne dzieci spoza związków małżeńskich (Johnsson, 2021: 177–197), zróżnicowanie etniczne, kulturowe i językowe, czy brak infrastruktury i wyszkolonej kadry pedagogicznej na terenach wiejskich.

Najnowsze dane wskazują, że w stosunku do populacji Maroka wynoszącej 36 472 000 ludności, aż 9 836 000 stanowią dzieci i młodzież do 14. roku życia. Młodzież w przedziale wiekowym 14–24 lata stanowi 5 862 000. Szacuje się, że w 2020 roku około 17 612 dzieci i 130 956 młodzieży pozostawało poza systemem szkolnym⁷.

W 2017 roku ukazał się drugi z serii raport OECD poświęcony emigrantom – tym razem z Królestwa Maroka, zatytułowany: *Talent Abroad: A Review of Moroccan Emigrants*. Został on przygotowany przez Friedricha Poeschela i Charlotte Levionnois. Jak donoszą autorzy, niemal 3 miliony Marokańczyków żyje w diasporze na terenie krajów OECD, głównie we Francji, Hiszpanii i Włoszech. Niski poziom wykształcenia i „mniej korzystne osiągnięcia na rynku pracy”, w stosunku do rdzennych mieszkańców danego kraju, sytuują marokańskich emigrantów na najniższych szczeblach drabiny społecznej (Poeschel, Levionnois, 2017: 15–24). Raport, oprócz różnych czynników charakteryzujących profil marokańskiego emigranta,

⁷ Morocco, *Education and Literacy, Participation in Education*, UNESCO, 2020, <http://uis.unesco.org/country/MA>, dostęp: 06.10.2021.

zawiera informacje o poziomie wykształcenia i podejmowanej pracy zawodowej w kraju osiedlenia. Znamienne są też fakty, że około dekady temu, w 2012 roku wśród emigrantów z Maroka do krajów OECD dwie trzecie stanowiły kobiety, z tego aż 63% emigrowało przed 30. rokiem życia. Większość miała średnie lub wyższe wykształcenie, a 46% legitymowało się bardzo niskim poziomem wykształcenia (Poeschel, Levionnois, 2017: 71). Na podstawie sondażu Gallup World Poll, autorzy raportu wskazali również na wysoki poziom deklarowanej intencji emigracji w ciągu najbliższych 12 miesięcy wśród młodzieży zamieszkującej Maroko, jednak tylko 14% badanej młodzieży poczyniło konkretne plany i starania w tym kierunku (Poeschel, Levionnois, 2017).

Określenie poziomu edukacji w danym kraju wymaga analizy wielu czynników, chociażby takich, jak: typ placówek edukacyjnych, model zarządzania tymi placówkami (zcentralizowany *versus* zdecentralizowany), dostęp do edukacji, poziom równości szans edukacyjnych, czy wyniki kształcenia wyrażone poprzez wartości osiągnięć edukacyjnych. Niebagatelnym czynnikiem, który należy wziąć pod uwagę, jest również to, czy edukacja w danym kraju ma formę homogeniczną, czy – wręcz przeciwnie – jest zróżnicowana, co ma miejsce w Maroku, gdzie usługi edukacyjne są świadczone w placówkach państwowych, placówkach prywatnych, ale również w ramach edukacji oryginalnej, zgodnej z założeniami i wytycznymi islamu.

Międzynarodowe testy osiągnięć zarówno uczniów, jak i osób dorosłych od lat budzą wiele skrajnych emocji wśród ekonomistów, naukowców, pedagogów, ale też i polityków, stając się niejednokrotnie narzędziem skutecznej propagandy sukcesu. Dominująca w przestrzeni publicznej starego kontynentu europejsko-azjatycka narracja dotyczy głównie najpopularniejszych testów – PISA, TALIS, TIMSS oraz rankingów państw Azji i Europy w wyścigu po prestiż i splendor. „Program międzynarodowej oceny uczniów (PISA) stał się jedną z najbardziej wpływowych sił w edukacji globalnej. Rosnącemu wpływowi towarzyszy rosnąca krytyka” (Zhao, 2020: 245–266).

O ile na starym kontynencie dominuje debata nad porównaniami osiągnięć uczniów z terenów Europy z zamieszkującymi kraje azjatyckie, o tyle niewiele uwagi w analizach poświęca się państwom MENA i osiągnięciom edukacyjnym dzieci i młodzieży pochodzących z tamtego regionu. Nie ulega wątpliwości, że tak jak Europa nie jest jednorodna ekonomicznie i kulturowo, tak i wśród państw MENA możemy obserwować znaczne dysproporcje ekonomiczne, polityczne, kulturowe, a nawet religijne. Rankingi podsumowujące kolejne edycje testów są często podstawą zmiany zarządzania edukacją, jak i przeformułowywania programów nauczania, poszukiwania nowych form i metod. Pozycja danego kraju w międzynarodowych

badaniach edukacyjnych nie od dziś stanowi z jednej strony powód do dumy, lecz jak słusznie od wielu lat podkreśla Bogusław Śliwerski: „(...) badania OECD, UNDP są niczym innym, jak jedynie monitoringiem o charakterze polityczno-analitycznym wykorzystywanym do otrzymywania danych o przyczynach i skutkach prowadzonej przez rządy polityki publicznej. Ich celem jest pozyskiwanie danych o wybranych wskaźnikach, dzięki którym władze i inni aktorzy tych informacji o uzyskanym stanie rozwoju będą mogli mówić o osiągnięciu celów i wykorzystywaniu przydzielonych im środków finansowych przez organizacje międzynarodowe, jak np. Bank Światowy, Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Unia Europejska” (Śliwerski, 2016: 23).

Z drugiej strony niezadowolające wyniki kolejnych testów są źródłem frustracji edukacyjnych interesariuszy i pociągają za sobą mniej lub bardziej przemyślane decyzje dotyczące konieczności dokonania reform edukacji w taki sposób, by odpowiadały na społeczne zapotrzebowanie na międzynarodowy sukces uczniów w testach osiągnięć.

W opracowaniu z 2013 roku Aomar Ibourk (2013: 186–187) zamyka swoje rozważania na temat determinant osiągnięć edukacyjnych w Maroku stwierdzeniami, że pomimo nieustannego dążenia Królestwa Maroka do poprawy jakości edukacji, nadal niski poziom osiągnięć uzyskanych w testach TIMSS i PIRLS „wskazuje na kilka słabości edukacji w tym kraju”. Interesujące wnioski dotyczą niebezpieczeństwa centralizacji polityki edukacyjnej oraz podporządkowania dążeń edukacyjnych realizacji jedynie celów ilościowych. W tym pierwszym aspekcie autor sugeruje konieczność zaangażowania w edukację wszystkich jej interesariuszy, między innymi rodziców, związki zawodowe i uczniów oraz wspieranie lokalnej świadomości środowiska edukacyjnego poprzez większą autonomię w poszczególnych regionach (Ibourk, 2013: 186–187). Wynikiem uzyskanym w 2011 roku w międzynarodowym teście TIMSS, badającym kompetencje w dziedzinie matematyki, przyjrzeni się również marokańscy badacze Abdellatif Chatri, Otman Chahbi i Mustapha Snihji, wskazując, że najsilniejsze determinanty uzyskanych rezultatów stanowiły cechy indywidualne uczniów i ich środowisko rodzinne. W odniesieniu do placówek edukacyjnych autorzy wskazywali na dwa główne czynniki wpływające na niski poziom osiągnięć uczniów, a były to: nieefektywność szkolnych nakładów (m.in. kwalifikacje i kompetencje nauczycieli, metody ich rekrutacji i oceniania, szkolenia, rewizja metod nauczania, ale też zmiana jakości zarządzania szkołą prowadząca ku poprawie jej wydajności, zmniejszenie liczby uczniów w klasie, ale również zwiększenie udziału rodziców w życiu szkoły) i niepowodzenia we wdrażaniu polityki edukacji włączającej (poprawienie wyników w nauce dziewcząt, uczniów starszych, uczniów zamieszkujących tereny wiejskie oraz tych o niższym statusie społecz-

no-ekonomicznym). Chatri i inni przywołani wcześniej badacze, mając na uwadze poprawę jakości kształcenia, w konkluzjach swojego opracowania wskazują na konieczność wprowadzenia środków strukturalnych zabezpieczających sytuację dziewcząt oraz uważają, że „(...) należy wprowadzić bardziej zrównoważony rozwój terytorialny, decentralizację, bardziej ukierunkowane środki na korzyść różnych kategorii uczniów, którzy obniżają przeciętne wyniki w nauce, dotyczące w szczególności: wczesnej edukacji, polityki powtarzania klas, wyposażania przestrzeni zbiorowych w szkołach w niezbędne zasoby edukacyjne, internaty, stołówki i transport szkolny” (Chatri, Chahbi, Snihji, 2021: 117–129).

Powyższe spostrzeżenia nadal pozostają trafne i aktualne, i zdecydowanie odzwierciedlają nie tylko sytuację uczniów biorących udział w badaniach TIMSS, lecz mogą zostać uogólnione jako wskazówki w celu przygotowania reform dla całego systemu oświaty marokańskiej. W obydwu powyższych opracowaniach rozwiązania regionalne, zaangażowanie środowiska rodzinnego i decentralizację uznano za kluczowe czynniki poprawy jakości osiągnięć edukacyjnych wśród dzieci i młodzieży.

W 2018 roku Maroko po raz pierwszy uczestniczyło w międzynarodowym teście osiągnięć PISA, w dwudziestoletniej historii tego badania, prowadzonego na zlecenie OECD Organizacji Współpracy Ekonomicznej i Rozwoju. Na liście państw uczestniczących w badaniu wśród krajów MENA (Middle East and North Africa) oprócz Maroka znalazły się jedynie Liban, Katar, Arabia Saudyjska, Jordania i Zjednoczone Emiraty Arabskie⁸. Osiągnięcia marokańskich 15-latków w zakresie czytania, matematyki oraz nauk ścisłych plasowały się poniżej średniej krajów OECD i wynosiły kolejno w zakresie czytania 359 punktów, przy średniej OECD 487, w matematyce 368 w stosunku do średniej OECD 489 oraz w naukach ścisłych 377 w relacji do 489 punktów średniej OECD. Z punktu widzenia poprawy jakości oświaty, bardziej interesujące wyniki dotyczą jakości funkcjonowania marokańskiej szkoły, do której uczęszczają 15-latkowie. Głównymi problemami są niedobory kadrowe czy przemoc rówieśnicza w szkole, której marokańscy 15-latkowie doświadczają prawie dwukrotnie częściej niż ich rówieśnicy z krajów OECD⁹.

⁸ H. Guessous, *PISA: Moroccan Students Have Poor Reading, Math, Science Abilities*, Morocco World News, 03.12.2019, <https://www.morocoworldnews.com/2019/12/288097/pisa-moroccan-students-math-science>, dostęp: 03.04.2021,

⁹ PISA, *The Programme for International Student Assessment*, Results from PISA 2018, Country Note Morocco, OECD, s. 1–8, https://www.oecd.org/pisa/publications/PISA2018_CN_MAR.pdf, s. 1–8, dostęp: 19.10.2021.

Szanse? – działania na rzecz marokańskiej młodzieży i poprawy jej obecności na lokalnym rynku pracy

Trudna od wielu lat sytuacja zawodowa Marokańczyków na rynku pracy sprawiła, że rozpoczęli oni w 2011 roku serię antyrządowych protestów, znanych pod nazwą *Ruch 20 lutego* (*Mouvement du „20 février”*), mających na celu wymuszenie zmiany sytuacji społeczno-politycznej i ekonomicznej, która umożliwiałaby wprowadzenie rozwiązań demokratycznych. Abdelaziz Radi wskazuje, że „Członkowie ruchu byli młodzi i w większości nieznani. Pojawili się na arenie politycznej w następstwie przemian demograficznych. Byli oni w większości urodzeni w latach 80. i 90. i należą do 60% marokańskiej ludności poniżej czterdziestki” (Radi, 2017: 33).

Protesty te doprowadziły do zapewnień ze strony króla Maroka Muhammada VI, że zostaną zainicjowane odpowiednie reformy. W tym samym czasie wprowadzono nową konstytucję, w której dwa artykuły, 33 i 170, zostały poświęcone młodzieży¹⁰. Jak podaje autor Raportu *Youth work in Morocco and youth participation projects at local level*, 14 kwietnia 2014 roku marokańskie Ministerstwo ds. Młodzieży i Sportu ogłosiło Strategię dla młodzieży, która zakładała poprawę jej sytuacji ekonomicznej, wzrost dostępności usług, zwiększenie udziału w życiu społecznym poprzez podejmowanie decyzji i możliwość działań obywatelskich (Snijder, 2015: 3). Jednocześnie, jak zauważają Maria Cristina Paciello, Renata Pepicelli i Daniela Pioppi, dokument powstał pod nadzorem Banku Światowego i *Centre pour l'intégration méditerranéen de Marseille*, a neoliberalna retoryka w nim zawarta znacznie odbiega od tej, jaka była podstawą konstruowania wcześniejszych opracowań rządowych. Młodzież (zdefiniowana w dokumencie szerzej pod względem wiekowym) została potraktowana instrumentalnie, a o jej wartości ma świadczyć poziom zatrudnialności jako odpowiedź na potrzeby rynku i światowej gospodarki. Zdaniem badaczek, „Aby poradzić sobie z problemami dotyczącymi zatrudnienia wielu młodych ludzi, wzywa się Maroko do dalszego popchnięcia reform wolnorynkowych, które do tej pory pogłębiały brak poczucia bezpieczeństwa i niepewność młodzieży” (Paciello, Pepicelli, Pioppi, 2016: 7).

Działania podejmowane na rzecz marokańskiej młodzieży mają zróżnicowany zakres, a ich autorami są zarówno rząd marokański (często przy znaczącym wsparciu międzynarodowych konsorcjów), licznie działające na tym obszarze lokalne i międzynarodowe organizacje pozarządowe, jak i międzynarodowe agencje zleca-

¹⁰ Cyt. za: M.C. Paciello, R. Pepicelli, D. Pioppi, *Power 2 Youth, Public Action towards Youth in Neo-Liberal Morocco*, s. 7.

jące opracowywanie wszelkiego rodzaju raportów służących głównie monitoringowi polityczno-ekonomicznemu. Wśród inicjatyw znajdują się zarówno skierowane do wszystkich młodych mieszkańców Maroka, jak i te o wąskim wymiarze lokalnym lub szkolenia przygotowujące kadre do pracy z młodzieżą w najróżniejszych obszarach życia społecznego i wsparcia jej w momencie wejścia na rynek pracy. Często są to oferty dla młodzieży uprzywilejowanej z dużych miejskich ośrodków. Poniżej przytaczam losowo wybrane przykłady takich działań, stanowiące jedynie ilustrację form i zakresu ofert dla młodych Marokańczyków.

Amerykańska organizacja *U.S. Agency for International Development USAID*, działająca między innymi na terenie Maroka w zakresie inkluzji gospodarczej marokańskiej młodzieży, postawiła sobie następujące cele do realizacji: umożliwienie nabycia umiejętności poszukiwania zatrudnienia poprzez porady i szkolenia w Centrach Karier powstałych dla absolwentów szkół zawodowych i uniwersytetów; wsparcie finansowe dla rosnącej liczby nowych, innowacyjnych, małych i średnich przedsiębiorstw ze strony *Wise Venture Capital* w ramach Inicjatywy Inwestycyjnej Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej; podejmowanie współpracy z prywatnym sektorem w celu tworzenia programów wykorzystujących rozszerzoną i wirtualną rzeczywistość dla wprowadzenia najnowocześniejszych i przełomowych technologii w obszar szkolenia zawodowego oraz transformacja biografii zagrożonej młodzieży poprzez tworzenie, wraz z „dostawcami usług społecznych” funkcjonujących systemowo lokalnych sieci, wsparcia w celu zabezpieczenia warunków do korzystnego samorozwoju¹¹.

W ramach współpracy pomiędzy Marokiem a USAID utworzono dotychczas Centra Karier w Tangerze, Casablance i Marrakeszu, gdzie mają one swoje fizyczne siedziby. Z tej formy doradztwa zawodowego (zarówno w siedzibach, jak i online) skorzystało dotychczas 200 tysięcy młodych Marokańczyków, 40 tysięcy młodych osób zostało przeszkolonych w zakresie gotowości do pracy oraz utworzono 300 partnerstw sektora prywatnego w celu wsparcia przejścia z obszaru edukacji na rynek pracy. *Wise Venture Capital*, niezależna marokańska firma zarządzająca inwestycjami wraz z USAID, przeznaczyła 3,9 miliona dolarów na wsparcie przedsiębiorczości i tworzenia w Maroku przedsiębiorstw, które zatrudniałyby młodzież¹².

Również *The National Endowment for Democracy (NED)*, amerykańska organizacja pozarządowa, przygotowała granty dla marokańskich młodzieżowych organizacji społeczeństwa obywatelskiego w Maroku. Celem działalności NED

¹¹ *Enhancing Youth Employability*, USAID, News and Information, Last updated: December 21, 2020, <https://www.usaid.gov/morocco/fact-sheets/employability-youth-enhanced>, dostęp: 18.10.2021.

¹² Tamże.

w Maroku jest wsparcie dla „(...) organizacji, które dają marokańskiej młodzieży głos, zachęcają młodzież do udziału w podejmowaniu decyzji i wzmacniają odpowiedzialność w istniejących programach młodzieżowych”¹³.

Wśród tych organizacji znalazły się: *Association Citizen of the Street* (Stowarzyszenie Obywatel Ulicy) z siedzibą w Fezie, która jest pomostem pomiędzy lokalnym samorządem a liderami i działaczami na rzecz młodzieży w zakresie transparentności działań i wydatków publicznych; *Association Jeunes pour Jeunes* (Stowarzyszenie Młodzi dla Młodych), które promuje odpowiedzialność, reformy, prowadzi szkolenia dla kadry centrów młodzieżowych, współpracuje z parlamentarzystami i przedstawicielami władz oraz liderami młodzieżowymi w zarządzaniu programami dla młodzieży. Trzecią inicjatywą wspieraną przez NED jest *Campus Maroc*, będący niezależnym kanałem telewizyjnym nadającym online, a przeznaczonym dla marokańskich studentów, by umożliwić im wyrażanie własnych opinii na tematy społeczne i tym samym angażować w politykę publiczną oraz przygotować do podjęcia pracy w telewizji¹⁴.

Kolejną inicjatywę zapoczątkowała marokańska organizacja pozarządowa *Les Citoyens* (Obywatele), która wraz z Unią Europejską, Urzędem Spraw Zagranicznych Republiki Federalnej Niemiec oraz Deutsche Welle Akademie, Al Khatt i AL-JANA w 2019 roku uruchomiła roczny program „Parole aux Jeunes” (Dać Głos Młodym). Jak donosili autorzy inicjatywy, ma ona: „(...) na celu budowanie zdolności młodych ludzi do wystąpień publicznych, zachęcanie do krytycznego myślenia i wykorzystywania możliwości uczestniczenia w debacie publicznej”¹⁵. Dzięki temu programowi 120 młodych Marokańczyków zostało przeszkolonych w zakresie zagadnień demokracji uczestniczącej, dialogu publicznego i środków masowego przekazu¹⁶.

Wymienione powyżej inicjatywy kierowane do marokańskiej młodzieży nie wyczerpują wszystkich form i nie ukazują pełnego zakresu podejmowanych przedsięwzięć, jednak stanowią interesujące przykłady tych działań, ujawniając ich charakter i zasięg.

¹³ *NED Grantees Support Youth Civil Society Organizations In Morocco*, Published on August 12, 2021, <https://www.ned.org/ned-grantees-support-youth-civil-society-organizations-in-morocco/>, dostęp: 18.10.2021.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ *Parole aux Jeunes, Association Les Citoyens*, <https://www.euneighbours.eu/en/south/stay-informed/news/giving-youth-voice-new-eu-funded-media-project-morocco>, dostęp: 20.10.2021.

¹⁶ *Parole aux Jeunes, Association Les Citoyens*, <https://shabablive.com/en/partner/association-les-citoyens/>, dostęp: 19.10.2021.

Zakończenie

Sytuacja marokańskiej młodzieży jest trudna i złożona nie tylko ze względu na czynniki społeczno-gospodarczo-ekonomiczne, w tym nieadekwatne do potrzeb młodzieży możliwości korzystania z edukacji, lecz także ze względu na uwarunkowania historyczno-kulturowe. Neoliberalne, wolnorynkowe zmiany globalne są obecne również w Maroku i mogą stanowić zarówno szansę, jak i pole do nadużyć wobec młodzieży, kiedy zostanie ona potraktowana instrumentalnie. Większość inicjatyw skierowanych do młodych ludzi jest podejmowana w dużych aglomeracjach miejskich, co skłania do refleksji nad ich zintensyfikowaniem na rzecz mieszkańców terenów wiejskich. O ile te działania nie staną się jedynie pozorem wsparcia, to marokańska młodzież ma chociaż częściowo szanse na godne życie w swoim kraju.

Bibliografia

- Akinou M. (2021), *Tamazight, an Official Language of Morocco, Is Getting More Attention*, AL-FANAR MEDIA, Covering Education, Research and Culture, <https://www.al-fanarmedia.org/2021/10/tamazight-an-official-language-of-morocco-is-getting-more-attention/>, dostęp: 19.10.2021.
- Arab Human Development Report (2016), *Youth and the Prospects for Human Development in a Changing Reality UNDP*, <https://arab-hdr.org/report/youth-2016/>, dostęp: 19.10.2021.
- Chatri A., Chahbi O., Snihji M. (2021), The multilevel analysis of students' achievement: Evidence from Morocco, *African Development Review*, 33, s. 117–129, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/1467-8268.12497>, dostęp: 19.10.2021.
- Chauffour J.-P. (2018), *Morocco 2040. Emerging by Investing in Intangible Capital*, Direction In Development. Countries and Regions, World Bank, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/28442/9781464810664.pdf?sequence=2&isAllowed=y>, dostęp: 16.10.2021.
- Enhancing Youth Employability*, USAID, News and Information (2020), <https://www.usaid.gov/morocco/fact-sheets/employability-youth-enhanced>, dostęp: 18.10.2021.
- Guessous H. (2019), *PISA: Moroccan Students Have Poor Reading, Math, Science Abilities*, Morocco World News, 03.12.2019, <https://www.moroccoworldnews.com/2019/12/288097/pisa-moroccan-students-math-science>, dostęp: 03.04.2021.
- Ibourk A. (2013), Determinants of educational Achievement in Morocco: A Micro-Econometric Analysis Applied to The PIRLS Study, *Regional and Sectoral Economic Studies*, 13(2), s. 179–190, <https://www.usc.gal/economet/reviews/eers13213.pdf>, dostęp: 18.10.2021.
- Johnsson E. (2018), *Edukacja w Maroku w kontekście różnorodności społecznej i językowej*, [w:] A. Boroń, A. Mańkowska, C. Czech-Włodarczyk, P. Peret-Drażewska (red.), *Edukacja w warunkach globalnych i lokalnych. Konteksty i egzemplifikacje*, Poznań.
- Johnsson E. (2021), Dzieciństwo w Maroku, *Studia Edukacyjne*, 60, s. 177–197, <https://doi.org/10.14746/se.2021.60.10>.

- Kabbani N., Kothari E. (2005), *Youth Employment in the MENA Region: A Situational Assessment*, World Bank SP Discussion Paper, 0534, Washington DC.
- La situation du marché de travail au deuxième trimestre de 2021, Le Haut-Commissariat au Plan (2021), Notes d'information, https://www.hcp.ma/La-situation-du-marche-du-travail-au-deuxieme-trimestre-de-2021_a2739.html, dostęp: 19.10.2021.
- Lahlou M. (2018), Migration Dynamics In Play In Morocco: Trafficking and Political Relationships and Their Implications at the Regional Level, *MENARA Working Papers*, 26, EU, https://www.iai.it/sites/default/files/menara_wp_26.pdf, dostęp: 19.10.2020.
- Lopez-Acevedo G., Betcherman G., Khellaf A., Molini V. (2021), *Morocco's Jobs Landscape Identifying Constraints to an Inclusive Labor Market*, International Development in Focus, The World Bank, [pdf], <https://www.worldbank.org/en/country/morocco/publication/morocco-jobs-landscape>, dostęp: 19.10.2021.
- Mansuy M., Werquin P. (2018), Moroccan youth and employment: gender differences, *Journal of Education and Work*, 31, 5–6, s. 545–562, <https://doi.org/10.1080/13639080.2018.1541504>.
- MENA, *Middle East & North Africa*, The World Bank, 2021, <https://data.worldbank.org/country/ZQ>, dostęp: 10.10.2021.
- Morocco, *Education and Literacy, General Informations*, UNESCO, 2019, <http://uis.unesco.org/country/MA>, dostęp: 06.10.2021.
- Morocco, *Education and Literacy, Illiterate Population*, 2018, <http://uis.unesco.org/country/MA>, dostęp: 06.10.2021.
- Morocco, *Education and Literacy, Literacy Rate*, 2018, <http://uis.unesco.org/country/MA>, dostęp: 06.10.2021.
- Morocco, *Education and Literacy, Participation in Education*, UNESCO, 2020, <http://uis.unesco.org/country/MA>, dostęp: 06.10.2021.
- NED Grantees Support Youth Civil Society Organizations In Morocco, published on August 12, 2021, <https://www.ned.org/ned-grantees-support-youth-civil-society-organizations-in-morocco/>, dostęp: 18.10.2021.
- Paciello M.C., Pepicelli R., Pioppi D. (2016), Power 2 Youth, Public Action towards Youth in Neo-Liberal Morocco: Fostering and Controlling the Unequal Inclusion of the New Generation, *Istituto Affari Internazionali (IAI), Working Paper*, 5, <https://core.ac.uk/download/pdf/267979819.pdf>, dostęp: 19.20.2021.
- Parole aux Jeunes, Association Les Citoyens (2019), <https://shabablive.com/en/partner/association-les-citoyens/>, dostęp: 19.10.2021.
- Parole aux Jeunes, Association Les Citoyens (2020), <https://www.euneighbours.eu/en/south/stay-informed/news/giving-youth-voice-new-eu-funded-media-project-morocco>, dostęp: 20.10.2021.
- PISA, *The Programme for International Student Assessment*, Results from PISA 2018, Country Note Morocco (2019), Key features of PISA 2018, OECD, Volumes I–III, s. 1–8, https://www.oecd.org/pisa/publications/PISA2018_CN_MAR.pdf, s. 1–8, dostęp: 19.10.2021.
- Poeschel F., Levionnois Ch. (2017), *Talent Abroad: A Review of Moroccan Emigrants*, OECD, https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/talent-abroad-a-review-of-moroccan-emigrants_9789264264281-en, dostęp: 18.10.2021.
- Radi A. (2017), Protest Movements and Social Media: Morocco's February 20 Movement, *Africa Development/Afrique et Développement*, 42, 2, Special Issue on Study on Oblique Identity Dynamics/Numéro spécial sur l'Étude des dynamiques identitaires obliques CODESRIA, 2017.

- Ridker R.G. (1997), *Determinants of Educational Achievement and Attainment in Africa, Findings from Nine Case Studies*, SD Publication Series Office of Sustainable Development Bureau for Africa Technical Paper, August, 62, Health and Human Resources Analysis for Africa Project, USAID, https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNACA323.pdf, dostęp: 20.10.2021.
- Snijder M. (2015), *Youth work in Morocco and youth participation projects at local level*, Salto-Youth, EU, EUROMED, https://www.salto-youth.net/downloads/4-17-3140/def_p_1-40_youth_work_morocco.pdf, dostęp: 19.10.2021.
- Śliwerski B. (2016), Krytycznie o metodologicznych przesłankach udziału naukowców w Międzynarodowym Programie PISA/OECD, *Studia Edukacyjne*, 38, s. 21–42.
- USAID (2020), *Enhancing Youth Employability*, <https://www.usaid.gov/morocco/fact-sheets/employability-youth-enhanced>, dostęp: 18.10.2021.
- Zhao Y. (2020), Two decades of havoc: A synthesis of criticism against PISA, *Journal of Educational Change*, 21, s. 245–266, <https://doi.org/10.1007/s10833-019-09367-x>.

